

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: ЛІКВІДАЦІЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ*

У статті схарактеризовано ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр. Обґрунтовано, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції – мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Однією з таких була ліквідація поміщицького землеволодіння. Зазначено, що більшовики, Н. Махно, П. Врангель обирали пріоритетним завданням у реалізації своїх аграрних програм ліквідацію поміщицького землеволодіння. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

Ключові слова: Українська революція, селянська революція, поміщицьке землеволодіння, більшовики, Н. Махно, П. Врангель.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

This article deals with liquidation of landownership in Ukraine during the revolution of 1917 – 1921. It proves that Ukrainian revolution of 1917 – 1921 was peasant in character. It explicates that the revolution participants – antagonists had similar views and approaches to the solution of that time social-and-economic and social-and-political problems. One of such problems was liquidation of landownership. The article holds that in their agrarian programs the Bolsheviks, N. Makhno, and P. Wrangel gave top priority to liquidation of landownership. Contrary to the Soviet mode of landownership liquidation, which was nationalization of land, Makhno's and Wrangel's mode of landownership liquidation presupposed the transfer of land to peasants with its further legitimization.

Key words: *Ukrainian revolution, peasant revolution, landownership, the Bolsheviks, N. Makhno, P. Wrangel.*

Українська революція 1917 – 1921 рр. – подія, науковий інтерес до якої у вітчизняній і зарубіжній історіографії є посиленням та постійним [1, 5; 2, 2]. Це цілком закономірно з огляду на масштабність, радикалізм змін, зумовлених таким соціокультурним явищем. Помітними в новітній історичній науці є тенденції не лише до виявлення раніше невідомих або замовчуваних сторінок, а й до концептуального осмислення Української революції 1917–1921 рр. [3, 5–10]. Зокрема, з'являється дедалі більше прихильників концепції «Великої селянської революції», що свого часу представлена науковим доробком В. Данилова, Т. Шанина. Неодноразово зазначену концепцію обговорено на наукових заходах різного рівня [4; 5, 156–162].

На нашу думку, слушним та обґрунтованим є розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного й соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський [6], а активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції, водночас не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

Одним із доказів того, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер є те, як учасники – антагоністи революції ставилися до поміщицького землеволодіння. Автор статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект на прикладі діяльності Н. Махна, П. Врангеля, більшовиків щодо розв'язання аграрного питання, підтвердивши в такий спосіб правомірність концепції, відповідно до якої Українська революція 1917 – 1921 рр. вирізнялася селянським характером.

У сучасній історіографії аксіоматичним є судження про те, що з-поміж низки провідних чинників, які зумовили суспільно-політичні потрясіння в Російській імперії на початку ХХ ст., був аграрний фактор. Незважаючи на всі спроби властей його вирішити, напередодні Української революції 1917 р. аграрне питання трансформувалося в гостру соціально-економічну й суспільно-політичну проблему, яка суттєво вплинула на те, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. Одним із її складників, що найбільше спричинив, з одного боку, селянське невдоволення напередодні та під час Української революції 1917 – 1921 рр., а з іншого – спротив властей, було поміщицьке землеволодіння. Саме його трансформація чи недоторканність ставали предметом запеклих дебатів,

позначаючи і на характері урядових аграрних ініціатив і заходів на початку ХХ ст., а також на спрямованості аграрних політик різних військово-політичних сил у роки Української революції 1917 – 1921 рр.

Одна з особливостей Української революції 1917 – 1921 рр., на нашу думку, полягає в тому, що її учасники – антагоністи, непримиренно ставлячись один до одного, мали однакові погляди й дотримувалися схожих шляхів розв'язання тогочасних гострих соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Таку тезу підтверджує ставлення більшовиків, Н. Махна, П. Врангеля до поміщицького землеволодіння.

Радянська історіографія, обстоюючи ідеологію правлячої партії, постійно наголошувала на тому, що лише більшовики під мудрим керівництвом В. Леніна ліквідували поміщицьке землеволодіння під час революції 1917 – 1921 рр. Як доказ наводили Декрет «Про землю», затверджений Другим Всеросійським з'їздом рад у ніч із 8 на 9 жовтня 1917 р., Закон «Про соціалізацію землі», ухвалений Третім з'їздом рад 23 – 31 січня 1918 р., та інші законодавчі ініціативи радянської влади, спрямовані на ліквідацію як приватної власності на землю загалом, так і поміщицького землеволодіння зокрема. Окрім того, нав'язували тезу про те, що, по-перше, радянська аграрна політика відповідала корінним інтересам усього селянства; по-друге, більше ніхто з учасників революції землі селянам не роздав [7–9]. У такий спосіб утверджувалася думка про те, що більшовики – єдина політична сила, яка зуміла задовольнити споконвічні прагнення всього селянства. У зазначеній радянській міфологемі не звернено уваги на інших учасників революції. Із погляду тогочасної ідеології – логічно й виправдано; із позиції об'єктивності та історичної правди – замовчували роль опонентів, створюючи їхній образ як недолугих суб'єктів історії.

Такий спрощений погляд на перебіг подій Української революції 1917 – 1921 рр. почали справедливо критикувати дослідники наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Наприклад, Т. Осипова, навівши переконливі аргументи, поставила під сумнів тезу про те, що Декрет «Про землю» відповідав інтересам усього селянства [10]. Імовірно, цей документ, якщо говорити про українські реалії, став каталізатором не стільки ліквідації поміщицького землеволодіння, скільки селянських самозахоплень, самопереділів. Вважаємо, що Декрет юридично започатковував ліквідацію поміщицького землеволодіння, але не легітимізував її результати. Ми переконані, що ліквідація поміщицького землеволодіння – цілеспрямована політика влади / властей, компонент земельної політики, що складається із законодавчої бази й діяльності уповноважених органів влади, спрямована на ліквідацію поміщицького землеволодіння, супроводжувана легітимізацією результатів.

Радянська влада в Україні в 1917 – 1918 рр. не проводила цілеспрямованої політики з ліквідації поміщицького землеволодіння. Спроби її реалізації в Україні були лише в 1919 р. Як відомо, вона завершилася фіаско, що визнавали радянські дослідники [7], убачаючи причину в тому, що радянська влада не стільки ліквідувала поміщицьке землеволодіння, скільки одержавлювала

землекористування. Спокоєнвічні прагнення селян володіти / розпоряджатися / користуватися землею на практиці більшовики ігнорували. На зміну поміщицькому землеволодінню прийшло державне. Такий характер заходів суттєво послабив позиції радянської влади в Україні [11]. Це негативно позначилося на її перебуванні в краї. Фактично напередодні наступу Збройних сил Півдня Росії більшовики залишилися без підтримки тилу – селянства.

Набагато результативнішою політика з ліквідації поміщицького землеволодіння була в Н. Махна. Виходець із селянського середовища, він напрочуд тонко розумів психологію селян, їхні прагнення й бажання: «Я бачив перед собою своїх друзів селян, – цих безмісних революційних анархістів-борців, які у своєму житті не знали, що значить дурити один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було переконати у чомусь, однак, якщо переконав, якщо вони зрозуміли тебе і, повіривши у це поняття, переконалися що саме так, – вони звеличували цей ідеал на кожному кроці, будь-де, де з'являлася можливість... Ми пізнали наше село на досвіді...» [12, 10, 42].

На думку «батьки», селянство, зневірившись в аграрній політиці Тимчасового уряду, Центральної Ради, вимагало швидко і справедливо розв'язати земельне питання. Селяни, за переконанням Н. Махна, виступали за ліквідацію приватної власності, за усунування землі та проти влади й переваг одних над іншими. Розроблений ним план дій охоплював чотири основні моменти: 1) об'єднання селян зі створеною Н. Махном групою; 2) ізоляція селян від впливу інших партій; 3) поступовий перехід влади на місцях до виборних селянських органів; 4) формування політичної культури селян, «...щоб у справі завоювання землі й права на свободу самоуправління [воно] ... покладалося на самого себе...» [12, 11].

Останньому пункту селянський лідер надавав неабиякого значення, прекрасно розуміючи, що лише тісний контакт між ним, тісно силою, що він представляв, і селянством дасть змогу, хоча б у межах Гуляй-Поля, реалізувати програмні положення махновців і задовольнити віковічні прагнення селян. «...щоб вжити нам у Гуляй-Полі рішучих кроків по розгону урядових установ і оголосити поза всякими правами на існування у нашому районі приватної власності на землю, фабрики, заводи та інших видів підприємств, ми повинні були, крім того, щоб прислухатися до голосу нашого руху в містах, підійти до селянської маси, переконатися у стабільності її революційної сили, дати селянам відчуття нас біля себе відданими тим ідеям, тим думкам, які ми перед ними виголошуємо на селянських сходах і мітингах» [12, 11].

Свої програмні положення махновці оприлюднювали й закріплювали в резолюціях з'їздів різних рівнів. Наприклад, із приводу земельного питання, що активно обговорювали делегати II з'їзду представників селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району й махновців, ухвалили постанову такого змісту: «...земля нічия, і користуватися нею можуть лише ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій» [13, 128].

Зіставивши що резолюція з'їздом III Універсалу, можна побачити ідейну схожість двох документів, з іншого боку – ворожість політичних сил, що їх готували. На III Всеукраїнському з'їзді рад їхні представники виступили з такою пропозицією: «...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в протилежному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство зруйноване: не вистачає знарядь і тощо, а я повинен сказати, що тут є невелике перебільшення. Дійсно, дещо поламає, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна» [13, 129].

Селяни безастережно довіряли Н. Махну, до того ж – вірили в нього. «Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті» [14, 34–35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селянському ватажку лежить у багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семенов, у Росії, що зазнала глибоких революційних потрясінь, знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажують всього і негайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простою планів [15, 55]. По-друге, тоді як Тимчасовий уряд, Центральна Рада зволікали, а в більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію й перерозподіл поміщицьких земель, на практиці ліквідувавши поміщицьке землеволодіння. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь обстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, петлюрівців. По-четверте, він точно знав, чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Н. Махно намагався реалізувати політичні принципи, прихильником яких він був. Червень – серпень 1917 р. – період активного обговорення й ухвалення рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – із земельного питання. На травневому з'їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, де йшлося про перехід землі без викупу в користування трудящих, що відображене й у декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [12, 31–32]. У червні 1917 р. селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов'язання, вимагаючи після жнив відібрати в поміщиків і куркулів землю, розподіливши її між собою [12, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова в Гуляйполі працював черговий з'їзд рад, де, крім іншого, обговорювали практичну ліквідацію поміщицького й куркульського землеволодіння. Із доповіддю перед делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували не лише негайно перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуні за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планували наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [12, 70–71]. У такий спосіб махновці здобували неабияку популярність серед селян,

заручаючись їхньою підтримкою. Н. Махно, на відміну від своїх опонентів, які всіякою зволікали з перерозподілом землі й боялися селянських виступів, зрозумівши, що їх не можливо придушити й відтермінувати в часі, очолив селянський рух, роздавши землю тим, хто на ній працював. Стосовно цього він пригадував: «...я скликав усіх поміщиків, куркулів і відібрав у них документи про придбання землі у власність. За цими документами Земельний відділ зробив точний облік всіх земельних багатств, що належали поміщикам і куркулям. Організували при Раді Робітничих і Селянських Депутатів Комітет Батраків і створили батрацький рух проти поміщиків і куркулів...» [12, 40].

У середині серпня 1917 р. за ініціативи Н. Махна, який на той час очолював місцеву раду, був проведений і переоблік інвентарю, що залишився від поміщиків та куркулів: «Револьюційні трудищі жадали дій. Я запропонував селянам делегувати із свого складу на допомогу Земельному Комітету осіб і поспішив розділити церковні, поміщицькі та державні землі, які необхідно засівати на озимину і орати, готуючи до весни» [12, 84]. 25 вересня 1917 р. він підписав декрет повітової ради про усунування землі та її розподіл між селянам [16, 44]. Не гаючи часу, селяни розпочали реалізацію шойно підписаного документа. «Селяни активно взялися за справу, але коли вони виїхали у поле і почали ділити землю, то з'ясувалося, що необхідно залишити за кожним селянином на цей рік ту землю, яку він уже засіяв озиминою, з підрахунком у нього суми на користь громади, щоб таким чином урівняти громадський фонд, який витрачався на громадські потреби, у який ті, хто не взяв і не обробляв землі, не будуть цей рік вносити своєї частки. У цілому селяни забрали землю, яку потрібно було зорати на зиму, розподілили її, не зважаючи на погрози державних агентів» [12, 84].

Отже, як засвідчує виклад, політика з ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні, яку реалізовував Н. Махно, по-перше, була результативною за радянську. Вона не породжувала спротиву з боку селян різних статків; по-друге, її впроваджували до приходу до влади більшовиків; результати легалізували за рішеннями з'їздів.

Політику з ліквідації поміщицького землеволодіння на території, підконтрольній Російській Армії в 1920 р., проводив П. Врангель. За сутністю вона була схожою з радянською й махновською. Водночас від радянської вона якісно різнилася такими ознаками: 1) мала більш продуманий, системний, цілеспрямований характер; 2) Урядові Півдня Росії вдалося відійти від декларативності й на практиці ліквідувати поміщицьке землеволодіння; 3) майбутнє державності, за яку воювала Російська Армія, П. Врангель чітко пов'язував із селянством; 4) він не ототожнював приватну власність на землю з поміщицьким землеволодінням. Останнє розуміли як компонент інституту приватної власності на землю. П. Врангель вважав, що володіти, користуватися й розпоряджатися землею – сутність правічних прагнень селян до володіння землею, тому ліквідації зазнало лише поміщицьке землеволодіння.

Аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було опубліковане за старим стилем 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: «Повідомлення

Уряду із земельного питання», «Наказ про землю», «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли», «Тимчасове Положення про земельні установи» [17, 18].

В урядовому повідомленні роз'яснено сутність аграрної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлена метою уряду П. Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, у якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання добробуту, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності.

Ішлося й про механізм реалізації аграрної реформи: від колишніх власників землю відчужували, однак за ними зберігали угіддя, розміри яких, залежно від регіональних особливостей, визначали місцеві земельні установи, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їхні рішення. У повідомленні виокремлено категорії землі, що підлягали й не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували чинної норми; 2) відрубні й ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів.

Землі, що відчужували, закріплювали за тими селянами, які їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначали місцеві земельні установи, але вони не могли бути меншими за норми, затверджені Селянським Поземельним Банком. Такий розподіл закріплювали в акті, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавали документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавали в довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, спроможним її обробляти [17, 75–79].

П. Врангель вважав, що розв'язувати аграрне питання повинні були самі селяни через створені ними вповноважені органи. Влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні й сільські структури розуміли як опору влади на місцях, фундамент, на якому зводили каркас оновленої російської державності. Така позиція передбачала, що провідна роль у реалізації владних ініціатив у політичній та економічній сферах на місцях належатиме органам селянського самоврядування. Саме тому влада білого Криму не чинила перешкод селянській ініціативі з відновлення сільських і волосних сходів, інституту сільських та волосних старшин. Принаймні цього не зафіксовано в залучених нами до дослідження джерелах. Навпаки, історичні відомості засвідчують, що командири військових частин, розташованих у повітах Північної Таврії, отримували чіткі інструкції

від Головнокомандувача по тем, як поводитися з органами селянського самоврядування. Так, начальники цивільних частин діючої армії зобов'язувалися всіляко підтримувати діяльність волосних старшин і сільських старост, зорганізовані ними сходи [19, 24–24 зв.]. На це спрямований і зміст «Тимчасового положення про земельні установи».

У такий спосіб П. Врангель та його оточення намагалися вибудувати модель «діалогу» із селянством, за якої актуальне для останнього аграрне питання розв'язували б саме через «волосні та повітові земельні ради, до складу яких входили б селяни» [20, 61]. Собі урядова влада відводила значно скромнішу роль і функції. Як зазначав у листі В. Маклакову Г. Глинка, «урядова влада не вказує і не розпоряджається у земельній справі місцевим органом, а лише допомагає та сприяє їм у цій справі, упереджуючи, у разі потреби, втручання в неї антидержавницького елемента ...» [21, 66]. Так, у телеграмі начальника Джанкойського повіту наказано: «Надайте всіляку підтримку повітовому земельному посереднику у поступовому відкритті по волостям виборчих волосних сходів для виборів повітових земельних рад». Подібні інструкції стосовно передвиборчої роботи в Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах отримав Сімферопольський губернський земельний посередник В. Шлейфер [22, 81, 83]. Невдовзі, переконавшись на досвіді в правильності власних думок, у кінці липня 1920 р. наказом Головнокомандувача посади сільських комендантів скасовували. Так власті усували військових від впливу на роботу органів самоврядування на селі [23, 41 зв.].

Органами, що взяли на себе легітимні функції з ліквідації поміщицького землеволодіння під час проведення врангелівської аграрної реформи, стали волосні й повітові земельні ради, рішення яких затверджувала губернська земельна рада. Волосні земельні ради мали виконувати важливу місію – проводити попередні роботи зі з'ясування умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першорядних завдань, на реалізацію яких спрямовували діяльність цих органів, був опис розташування, складу й кількості угідь, що здавали в оренду, не обробляли власники, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, у якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфойо й омегой діяльності волосних земельних рад стали:

- 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед;
- 2) розроблення й представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками;
- 3) складання списку осіб, яким запропоновано відвести землю;
- 4) землеволодіння;
- 5) визначення максимальних меж, що залишалися за екс-власниками;
- 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [24, 50–51].

Становлення цих органів місцевого земельного управління, що мали достатньо широкі повноваження, на нашу думку, було вагомим кроком на шляху залучення селян до державного будівництва. Цим юридично закріплювали наміри лідерів білого Криму перетворити селян на дієву силу як у проведенні аграрної реформи, так і загалом

державного будівництва оновленої моделі російської державності.

Зауважимо, що Н. Махно під час ліквідації поміщицького землеволодіння також широко залучав селянську ініціативу й самодіяльність. Так, виступаючи проти влади, він докладав чимало зусиль з організації Селянського Союзу, який створив би умови для того, щоб селяни самі дійшли до питання землі й оголошення її усуспільненою. Саме в цьому полягав махновський ідеал селянської свободи: самі вирішили, самі дають собі раду. Крім того, через Союз селянство активно долучилося б до революції, розсунуло ширше її береги, поглибило б її, розчистило б шляхи до її розвитку, визначило б її сутність. Це також відображало розуміння ними складних суспільно-політичних перипетій 1917 – 1921 рр. Рішення про розподіл і власне процедуру реалізовували відповідно до махновської доктрини – самі селяни, тобто їхні представники, делеговані на районний з'їзд земельних комітетів. Останній виділив поміщицькі маєтки, їхні угіддя для організації добровільних сільськогосподарських комун [25, 22; 12, 173].

Здебільшого угіддя великих поміщицьких економій під час проведення врангелівської аграрної реформи підлягали відчуженню й розподілові у приватну власність між селянами, які потребували додаткових наділів. Зокрема, у маєтку Азек, розташованому в Тав-Бадракській волості, що належав Б. Бекман, за рішенням волосної земельної ради, до власності селян переходило 60 дес. орної й 91 дес. необробленої землі. У маєтку Молла Ель цієї ж волості, що належав С. Сафранову, до нових власників переходило 403 дес. польової орної землі сільськогосподарського призначення, 155 дес. Пасовиськ [26, 3]. Рішенням Кабарійської волосної земельної ради негайному розподілові підлягали угіддя маєтків, власники яких самостійно їх не обробляли. Насамперед це стосувалося таких економій: Тетій, Біюк, Кучук-Токсаба, Катеринівка [22, 4].

Активно розподіл угідь поміщицьких маєтків відбувався в прифронтових повітах, наприклад Дніпровському. Ново-Троїцька волосна земельна рада в присутності інженера Рудіна ухвалила рішення про відчуження в маєтку Гінзбурга 600 дес. і передання їх у приватну власність 18 орендаторам. Громовська волосна земельна рада з маєтку Фальц-Фейна планувала передати в приватну власність 60 орендаторам 2 тис. дес., 2 тис. дес. орендованої землі маєтку Шейнер відходило до приватної власності 85 селянам, які на ній працювали, 320 дес. із маєтку Машкалова – 15 орендаторам, що її обробляли [27, 87].

Позитивний суспільно-політичний резонанс серед селянства мав розподіл землі в маєтку Атманай. Рішенням волосної земельної ради за 22 селянами були закріплені 500 дес. землі цієї економії [22, 173]. Селяни Катеринославської губернії, які приїхали по сіль до Уклузького лиману та в Атманай, не могли повірити, що панська земля переходить до власності селян. Тоді їх повели в поле, де вони побачили землемірів. Останні прокладали межі закріплених ділянок [27, 92]. Це вразило катеринославських селян. Вони на власні очі побачили, що П. Врангель не лише декларує, а й реалізовує на практиці аграрну реформу. На тлі суспільно-політичної нестабільності й соціально-

економічної кризи в Радянській Україні ситуація в Північній Таврії та Криму якісно вирізнялася в кращий бік. Не помітити цього катеринославські селяни не могли.

Отже, П. Врангель не лише задекларував відчуження надлишків землі у великих землевласників, а й реалізував цю ідею на практиці через волосні та повітові земельні ради. За поміщиками залишався мінімум придатної до обробітку землі, більшу частину перерозподіляли за викуп між селянами. За нашими підрахунками, які збігаються з даними, що наводить В. Цветков [28, 370], у різний спосіб землю на користь селян перерозподілили більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках. У середньому розміри селянських угідь, за інформацією, що подає Н. Росс, зросли до 100 дес., а поміщицьких – зменшилися від 100 до 600 дес. [29, 183]. На нашу думку, зважаючи на опрацьовані історичні джерела, корективи, внесені в норми землерозподілу 4 жовтня 1920 р., максимум поміщицького землеволодіння варто обмежити 400 дес., а селянське коливалося від 60 до 250 дес.

Узагальнюючи виклад, констатуємо, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. Одним із доказів цього слугує те, що всі без винятку учасники революції ставили за мету розв'язати аграрне питання. Ситуація з ліквідацією поміщицького землеволодіння як складника аграрного питання переконує, що учасники – антагоністи Української революції 1917–1921 рр. мали спільні підходи як до розуміння цієї проблеми, так і до шляхів її розв'язання. Більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям проведення аграрної реформи. Одним із перших, хто не лише задекларував, а й на практиці ліквідував поміщицьке землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр., був Н. Махно. У 1920 р. поміщицьке землеволодіння в Україні ліквідували під час проведення врангелівської аграрної реформи. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

1. Верстюк В. Передмова / В. Верстюк // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – С. 5–12.

2. Панчук А. М. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918–2000 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. М. Панчук; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

3. Див., наприклад, Верстюк В. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. / В. Верстюк, В. Головченко, Т. Осташок, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. 390 с.

4. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. / Черкаський нац. ун-т; Наук. тов. істориків-аграрників. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 62 с.

5. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній //

Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 162–166; Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 156–162 тощо.

6. Докладніше див. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор / С. В. Корновенко // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 142–146.

7. Див., наприклад, Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2-х томах / С. П. Трапезников. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 567 с.

8. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М.: Наука, 1981. – 165 с.

9. История крестьянства СССР. История советского крестьянства: в 5 т. / под ред. В. Шерстобитова. – М.: Наука, 1986. Т. 1. Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927. 455 с.

10. Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. № 10. – С. 24–25.

11. Докл. про це див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 306 с.; Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. / С. Кульчицький // Історичні зошити. – 1992. – № 8. – 40 с.; Корновенко С. В. Аграрна політика більшовиків в українському селі в 1919 р. (до причин тимчасових невдач) / С. В. Корновенко // Україна Соборна. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – Вип. 2. – С. 81–85.

12. Махно Н. Русская революция на Украине: в 3-х кн. / Н. Махно. – Париж, 1929. – Кн. 1 (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). – 216 с.

13. Цит. за Верстюк В. Ф. Махновщина: селянсько-повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К., 1992. – 368 с.

14. Цит. за Волковинський В. М. Батько Махно / В. М. Волковинський. – К., 1992. – 48 с.

15. Семанов С. Махно. Судьба атамана / С. Семанов. – М., 2004. – 320 с.

16. Волковинский В. Н. Нестор Иванович Махно / В. Н. Волковинский // Вопросы истории. – 1991. – № 9–10. – С. 38–58.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428.

18. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. – М., 1992. – Т. 1. – 480 с.

19. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 3801. – Оп. 1. – Спр. 2. – 28 арк.

20. Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – Т. 1. – С. 61–65.

21. Письмо Начальника Управления земледелия и землеустройства Глинки В. А. Маклакову 16 сентября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. Т. 1. – С. 65–68.

22. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 5. – 264 арк.

23. Російський державний воєнний архів. – ФР. 101. – Оп. 1. – Спр. 174. – 328 арк.

24. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 55 арк.

25. Лобачов В. Был ли батька Махно анархистом? / В. Лобачов // Наука и религия. – 2001. – № 1. – С. 22–24.

26. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322. – 3 арк.

27. Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – Т. 1. – С. 80–93.

28. Цветков В. Генерал-лейтенант барон П. Н. Врангель / В. Цветков // Белое движение. Исторические портреты. – М.: Астрель, 2006. – С. 346–383.

29. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.